

BIJLMERBAJES; CULTUURHISTORISCH WAARDERING TEN BEHOEVE VAN HERBESTEMMINGSONDERZOEK

Inleiding

De inrichting werd, na een voorbereidingstijd van vijftien jaar, tussen 1974 en 1979 gebouwd als opvolger van de Huizen van Bewaring aan het Kleine Gartmanplantsoen en de Havenstraat. Het ontwerp was van het architectenechtpaar W.J.H.C. (Joop) Pot en J.F. (Koos) Pot-Keegstra, maar de voor het complex typerende 'telephone pole construction' is al te zien in de schetsontwerpen uit 1966 van rijksarchitect F. Sevenhuijsen. Joop Pot overleed in 1972. De uitvoering stond dan ook geheel onder leiding van Koos Pot-Keegstra, die bekend staat als eerste vrouw met een diploma van de Amsterdamse Academie van Bouwkunst.

Het complex was in de eerste plaats bedoeld als Huis van Bewaring. Om onderscheid te maken met een strafgevangenis lag de nadruk op het 'humane karakter'. De grote centrale verbindingsgang door het complex was mede bestemd voor winkeltjes. Aanvankelijk waren er geen tralies voor de ramen. Grote aandacht werd besteed aan inrichting van luchtplaatsen en tuinaanleg. Er werd onderzocht of de gevangensmuur kon worden weggelaten en vervangen door doornenstruiken die deel zouden uitmaken van de tuinaanleg. Een humaan gebouw maar wel in beton gegoten. Er kwam direct kritiek op de architectonische uitstraling. Verder zouden de gevangenen last hebben van het flatsyndroom. Vanaf eind jaren '90 was sprake van sluiting. Anno 2015 is een deel van het complex ontruimd. Deze analyse beperkt zich tot typologische en architectuurhistorische aspecten en achtergronden. Een historisch-geografische analyse van de plek en een waardering in samenhang met het stedelijk landschap is niet opgenomen.

Korte beschrijving van het complex

De typologische basis van het complex is de zogenaamde 'telephone pole construction', een gevangenistypologie die eind negentiende eeuw werd ontwikkeld en tot in de jaren zeventig van de vorige eeuw is toegepast. Deze typologie bestaat uit een centraal gelegen verbindingstraat, waaraan aan weerszijden de verblijven voor gedetineerden zijn gesitueerd. Aan de basis van de verbindingstraat, ofwel de 'pole', bevinden zich het hoofdgebouw en de entree. Buiten de 'poort' ligt nog een wijkje met negentien eenvoudig vormgegeven bewaarderswoningen en een directeursbungalow (?). Op dit voorterrein dat door een brug over de gracht met de eigenlijke gevangenis is verbonden, bevindt zich ook een parkeerplaats die in 1982 van parkeerdekken is voorzien.

Het hoofdgebouw, met administratieve functies en een receptie, bestaat uit vier vleugels van drie bouwlagen hoog, om een rechthoekige binnenplaats. De gevels zijn opgetrokken uit geprefabriceerde betonpanelen met stalen kozijnen. Aan dezelfde zijde van het complex bevinden zich een centrale keuken, beveiligde parkeerplaats, energiecentrale en magazijn. Direct achter de entree begint de centrale binnenstraat, ook wel de Kalverstraat genoemd, die alle samenstellende delen van het complex met elkaar verbindt. Deze binnenstraat heeft – boven een manshoge leidingenstraat - twee bouwlagen: de onderste is bestemd voor transport door middel van voertuigen. De tweede laag is voor voetgangers. De zes in schoon beton opgetrokken torens zijn om en om aan de centrale as gekoppeld. De zevende toren op de noord-westhoek van het terrein is nooit gebouwd.

De torens één en twee liggen min of meer solitair. De torens 3-6 zijn voorzien van een ruimere begane grondlaag met werkplaatsen en maken daardoor deel uit van de ommuring. Tegenover toren één ligt de kerk. Gekoppeld aan de Kalverstraat zijn er drie sportzalen met wasgelegenheid. De buitenruimtes tussen de torens zijn bestemd tot luchtplaatsen. Ter plaatse van de luchtplaatsen zijn de centrale gang en de dwarsgangen bekleed met van reliëf voorziene betonplaten, terwijl een reeks van hooggeplaatste rechthoekige vensters zorgt voor lichtinval.

Door verschillen in functie is de indeling van de torens niet geheel gelijk. De torens 3-6 bestaan uit 14 bouwlagen en zijn bestemd voor mannen. De torens één en twee tellen 13 respectievelijk 12 bouwlagen en

vormden de vrouwengevangenis en de psychiatrische afdeling, met kleinere wooneenheden en decentrale bezoeksgelegenheden. In de torens 3-6 bevatten de onderste drie lagen geen cellen, maar arbeidszalen en personeelsruimtes. Laag één en twee vormen het basement en zorgen voor de koppeling aan de centrale as. Laag 4-13 bevatten cellen. Deze verdiepingen zijn steeds, door middel van een grote vide in de middengang, per twee gekoppeld tot afdelingen/ groepen van 24 cellen. Iedere laag heeft een huiskamer en vertrekken voor personeel. De veertiende laag is atypisch en bevat twaalf isoleercellen met twee eigen, overdekte luchtplaatsen. Iedere toren beschikt over drie liften en twee trappenhuizen, wat het mogelijk maakte personeel en gedetineerden van elkaar gescheiden te houden.

Achtergrond en ontwerp

Met de bouw van de nieuwe P.I.'s in Maastricht en Amsterdam werd in de jaren '70 van de 20ste eeuw invulling gegeven aan de na de oorlog ontwikkelde, totaal gewijzigde opvattingen omtrent het opsluiten van gevangenen. Onder invloed van de Verlichting was vanaf het eind van de 18de eeuw geleidelijk aan een einde gekomen aan doodstraffen en lijfstraffen. De nu tot opsluiting veroordeelde criminelen werden aanvankelijk opgeborgen in de oude stadswerkhuizen die voor een deel nog dateerden uit de 17de eeuw. Gaandeweg ontwikkelde zich (o.i.v. de Verenigde Staten) het idee dat vrijheidsberoving niet alleen als straf moest worden ingezet, maar ook als middel tot 'genezing'. Dat zou volgens de toenmalige opvattingen alleen mogelijk zijn als gevangenen strikt van elkaar gescheiden werden, en tijdens hun straf alleen contact zouden hebben met personeel, de dominee of pastoor en andere geestelijk verzorgers, zodat slechte invloed van medegevangenen geheel kon worden uitgesloten. Overgang tot het zogenaamde cellulaire stelsel, gebeurde in Nederland onvoorwaardelijk en zonder restricties. Dat leidde tussen circa 1850 en 1900 tot een bouwcampagne waarbij door de rijksarchitecten van de gevangenisgebouwen (achtereenvolgens I. Warnsinck, A. Pierson en vader en zoon J.F. en W.C. Metzelaar) alle bestaande gevangenissen in Nederland werden vervangen door cellulaire gestichten. Het uitgangspunt van de afzondering werd daarbij tot in het extreme doorgevoerd: de luchtplaatsen waren door schotten verdeeld in afzonderlijke compartimenten, de kerk was verdeeld in aparte hokjes die alleen uitzicht boden op de predikant en tijdens vervoer over de gangen kregen gevangenen een kap over het hoofd.

Al vrij snel na de oorlog werd afscheid genomen van het cellulaire stelsel. De strikte afzondering werd niet alleen beschouwd als inhumain maar vooral als contraproductief, omdat de gestrafte op geen enkele wijze werd voorbereid op een terugkeer in de maatschappij. Resocialisering werd het nieuwe adagium. De nadruk kwam te liggen op gezamenlijke activiteiten (werken, sporten en ontspannen) met de mogelijkheid tot vrijwillige afzondering. Al in 1951 werd de wetgeving aangepast om deze nieuwe manier van opsluiting mogelijk te maken. In 1958 bleek bij een analyse van het bestaande gebouwenbezit, dat dit in zijn geheel ongeschikt was en door nieuwbouw zou moeten worden vervangen. Uitgangspunt voor nieuwe gevangenissen werd het verdelen van de gedetineerden over leefeenheden (paviljoens) van maximaal 25 personen, met het oog op intensieve begeleiding. De cellen werden kleiner, maar dat was mogelijk omdat een groot deel van de dag gevuld zou worden met werken en sporten. Tevens beschikte iedere afdeling over een huiskamer. Een andere steunpilaar onder het nieuwe beleid was het zoveel mogelijk uitsplitsen van gedetineerden, waarbij aan het Huis van Bewaring (voor preventief gehechten en kortgestraften) een aparte status werd toegekend. De bijgestelde visie van de overheid werd in 1964 vastgelegd in een nota van uitgangspunten, waaraan een ambitieus nieuwbouwprogramma was verbonden. Van de vele nieuwe Huizen van Bewaring die op stapel stonden werden vanwege geldgebrek alleen de inrichtingen in Maastricht en Amsterdam gebouwd. Omdat veel andere projecten werden afgeblazen werden op deze locaties meerdere functies samengebracht. De zes torens die gebouwd werden, bevatten uiteindelijk twee Huizen van Bewaring, twee straf(?)-gevangenissen voor mannen, een vrouwengevangenis en een psychiatrische kliniek.

Voor de ontwerpopdracht van Over-Amstel werd op aanraden van rijksbouwmeester J.J.M. Vegter (1906-1982) het Amsterdamse architectenechtpaar Pot-Keegstra gevraagd. Blijkbaar stond het stel op goede voet met de rijksbouwmeester, want Vegter had ze al eens eerder naar voren geschoven. W.J.H.C. (Joop) Pot (1909-1972) en J.F. (Koos) Pot-Keegstra (1908-1997) hadden toen al een aanzienlijke staat van dienst, met 150 projecten op hun naam.

Een van hun eerste gezamenlijke projecten was de Oranjehof (1939-1942) in de Korte Geuzenstraat te Amsterdam, een woongebouw voor alleenstaande werkende vrouwen, voornamelijk verpleegsters. Op de voorgevel stond de trotse regel 'Domum Parvam Sed Meam': een klein huis, maar het mijne. Deze uitspraak ging waarschijnlijk niet alleen op voor de bewoonsters, maar ook voor de mede-ontwerpster; Koos Pot-Keegstra was de eerste vrouw die een diploma ontving van het Hooger Bouwkunst Onderricht (voorloper van de Academie van Bouwkunst), en destijds een van de weinige praktiserende, vrouwelijke architecten in Nederland.

Beiden hadden hun eigen invalshoek: Joop werkte veel in het detail en de architectonische vorm, Koos hield zich vooral bezig met de plattegrond en de ruimtelijkheid, voornamelijk vanuit praktisch en functioneel oogpunt. Toch kenmerkte de architectuur van het bureau zich volgens Koos door veel aandacht voor het humane aspect en het welbevinden van de bewoners. Na de oorlog is het bureau vooral werkzaam in de woningbouw, een sector gedomineerd door de algehele materiaalschaarste, waar goedkoop en snel de voorkeur had. Efficiënt gebruik van vierkante meters bleef zo een belangrijk aspect binnen hun werk. Vanaf de jaren zestig specialiseerde het echtpaar zich in ouderenhuisvesting, een nieuwe sector die na de invoering van de AOW in 1956 een ware bouwhausse doormaakte. Het is in deze periode dat het bureau meer beton gaat toepassen en de architectuur nog doelmatiger werd. Dat is het geval bij 'Huize Patrimonium' in Amsterdam-west, verpleegtehuis Osdorperhof en een openbare basisschool te Wassenaar. In het verlengde van bejaardenhuisvesting kregen ze ook opdrachten voor de huisvesting van andere gelijksoortige woongroepen, zoals studenten- en zusterhuizen, waarvan het studentengebouw aan de Boutenlaan in Eindhoven wellicht de bekendste is. Hier vormen betonskeletten met een invulling van metselwerk de basis.

Als Pot en Pot-Keegstra in 1967 benaderd worden voor de opdracht van de P.I. Over-Amstel, twijfelen ze lang voordat ze de opdracht aannemen. Uiteindelijk gaf de gedachte dat 'zo'n instelling nu eenmaal nodig is' de doorslag. Toen het bureau aan de opdracht begon was er reeds een opzet gemaakt door F. Sevenhuijsen, architect van de afdeling nieuwbouw van de Rijksgebouwendienst. De schetsen maken duidelijk dat Sevenhuijsen voor de locatie de zogeheten 'telephone-pole construction' had voorzien, een gevangenistypologie die eind negentiende eeuw al was ontwikkeld, maar vooral werd toegepast in laagbouw. Op de vorm van de torens na (rechthoekig in plaats van vierkant), een apart gebouw voor de kerk en kleine wijzigingen in de vorm van het hoofdgebouw, is het voorlopige ontwerp van Sevenhuijsen bij Pot en Pot-Keegstra nagenoeg hetzelfde gebleven.

Eind 1971 kreeg het bureau toestemming om het definitieve ontwerp op te maken. Echter, nog geen jaar later overleed onverwacht Joop Pot, waarna de weduwe de rest van de uitwerking op zich heeft genomen. Opvallend is dat vergeleken met andere projecten van het echtpaar, de torens een erg klinische architectuur hebben gekregen. Later verklaarde Pot-Keegstra dat het de bedoeling was geweest dat het witte beton de contouren van de massieve toren zou vervagen tegen de wolkenhemel. Het was daarnaast haar doel het geheel minder op een P.I. te laten lijken en meer op een woonflat. Vandaar dat er in eerste instantie ook vensters zonder tralies waren bedacht. De 'Kalverstraat' en het hoofdgebouw zijn eveneens volledig in beton uitgevoerd, maar in de gevel speelt zich een subtiel reliëfspel af van vensters en vlakken, dat aanvankelijk geschilderd was in wit met twee tinten grijs. Het interieur van de torens was gepland met houten deuren, maar deze werden niet goedgekeurd door justitie. De wanden van de paviljoens zouden worden voorzien houten wandbekleding, om het allemaal wat gezelliger te maken: 'als cafétjes'.

Architectuurhistorische positionering

De jaren '70 zijn de periode van het structuralisme en het late modernisme. In de P.I. Over-Amstel is zowel in de groepering van de gebouwdelen als in de architectonische uitwerking de invloed voelbaar van Van den Broek en Bakema en Team 10. Het complex heeft veel karakteristieken van de conceptuele 'megastructuren' uit de jaren '60. Kenmerkend is een ruimtelijke structuur die is opgebouwd uit een reeks, zich herhalende elementen, van klein naar groot: de cel, de woongroep, de gemeenschappelijke ruimten en voorzieningen en de centrale voorzieningen in het hoofdgebouw. De Bijlmerbajes is te lezen als een stad op zich zelf.

Op het grootste schaalniveau is duidelijk het contrast aangezet tussen de platte doos van het hoofdgebouw en de verticaliteit van de torens, die steeds wordt benadrukt door de op de hoek geplaatste, hoger opgetrokken liftschacht. Op de tussenschaal laat het Bijlmer-complex zich lezen als "machine". Verschillende functies zijn helder gegroepeerd in afzonderlijke bouwvolumes. Waar functies dezelfde zijn, is de gevelbehandeling dezelfde en waar functies afwijken heeft de gevel een andere expressie. Zo hebben het hoofdgebouw, de torens en de afwijkende elementen, zoals het kerkje, de sportzalen en het energiegebouw, een herkenbare eigen gevelbehandeling. De woningen die buiten het complex zijn gelegen hebben zelfs een geheel eigen architectuur.

Op het kleinste schaalniveau is vooral de venstertypologie ingezet als middel om te komen tot een geleding van de gevels. De voorgevel van het hoofdgebouw bij voorbeeld, is op de begane grond voorzien van vijftien grote, vierkante gevelopeningen. De linker vier zijn gevuld met garagedeuren, de rechter vijf zijn terugliggend gevuld met betonplaten, met uitzondering van bovenlichten. Daartussen bevinden zich zes grotendeels met glas gevulde puien waar een luifel voorlangs zweeft. In de torens is de derde laag, met al het glas van de personeelsvertrekken, een sprekend element dat zijn gesloten pendant vindt isoleerafdeling op de 14de verdieping. Het tussenliggende deel van de gevels wordt beheerst door het ijzeren ritme van de celramen, dat alleen wordt doorbroken door de nabij de hoek geplaatste grotere ramen van de huiskamers. Kenmerkend is de asymmetrie (binnen een symmetrische hoofdropzet) en het spel tussen geopende en gesloten delen. In de kerk is de invloed van Aldo van Eyck duidelijk waarneembaar. De kerkzaal met hoog invallend daglicht bestaat uit drie geschakelde vierkanten die door middel van vouwwanden van elkaar kunnen worden gescheiden. Door middel van trappen is er een verbinding met buiten. De binnenwanden zijn opgetrokken in systeembetonblokken en de plafonds zijn uitgetimmerd in hout.

De architectuur kan aangeduid worden als "no-nonsense architectuur", zoals Bakema het noemde. De wit betonnen gevels van de torens zijn geheel vlak gehouden en nagenoeg zonder beëindiging. Daarbinnen zijn de vensters gebruikt als welhaast grafisch middel om te komen tot een gevelgeleding. Waar de gevel aanraakbaar is komt er meer reliëf en textuur in het gevelvlak, zoals rond de luchtplaatsen.

Dat er in de architectonische uitwerking van de nieuwe gevangenistypologie een zekere vrijheid bestond, bewijst de vergelijking met de P.I. Overmaze in Maastricht, die in dezelfde periode tot stand kwam volgens een vergelijkbaar programma van eisen. Zowel de hoofdropzet als architectonische uitwerking is totaal verschillend van die van de Bijlmerbajes.

Wijze van waardering

Om te komen tot een enigszins objectieve waardering volgens toetsbare criteria, is gebruik gemaakt van de *Handleiding voor het aanwijzen van zaken en terreinen als monument*, waarvan zowel door het rijk als door de gemeente Amsterdam gebruik wordt gemaakt. Per criterium is een aanzet gegeven tot wat de vastgestelde waarde zou kunnen betekenen voor de herontwikkeling van de P.I. Over-Amstel.

Waardering

1 Architectonische waarde (voorbeeld van bepaalde stijl of bouwtrant, een functionele en/of typologische ontwikkeling; bijzondere esthetische kwaliteiten in ruimtelijke indeling, verhoudingen in de gevels, materiaal- en/of kleurgebruik; zeldzaam interieur; goed voorbeeld van het werk van een architect of kunstenaar; bijzondere constructiewijze).

De architectuurhistorische waarde van de P.I. Over-Amstel is in de eerste plaats gelegen in de positie die het gebouw inneemt in de typologische geschiedenis van de gevangenishouding in Nederland. Met de introductie van woongroepen van maximaal 25 personen werd na 100 jaar afgestapt van de principes van de cellulaire gevangenis. De indeling van de torens met door vides gekoppelde bouwlagen, huiskamers, sportzalen, werkateliers en grote gemeenschappelijke luchtplaatsen vormen de uitdrukking van het nieuwe programma waarin resocialisatie centraal stond. Een bijzonderheid in de typologie is de keuze voor hoogbouw in combinatie met de plaatsing van de torens volgens het 'telephone pole' principe. Dit zorgt uitwendig voor een levendig en markant silhouet en inwendig voor de door zijn lengte imponerende centrale as.

De hoofdopzet van het complex komt voor rekening van rijksarchitect Sevenhuijsen, de architectonische uitwerking is van het architectenechtpaar Pot en Pot-Keegstra, exponenten van de wederopbouw met een specialisme in de huisvesting van alleenstaanden en ouderen.

Architectonisch gezien is het complex een interessante mix van puur zakelijke architectuur met elementen uit het structuralisme: dit laatste is vooral zichtbaar in de kerk en in bij voorbeeld de geprofileerde betonplaten voor de buitenbekleding van de 'Kalverstraat'.

Belangrijke elementen voor herkenbaarheid van de typologie zijn de doorlopende centrale as en de positionering van de torens volgens het 'telephone pole' principe. Het verschil met de oudere, cellulaire inrichtingen is gelegen in de door een vide gekoppelde afdelingen met relatief kleine cellen en grote huiskamers. Als het in fysieke zin behouden van een deel van het cellencomplex vanuit het nieuwe programma niet mogelijk is, kan worden nagedacht over een andere manier om het 'verhaal van de plek' te vertellen.

2 Stedenbouwkundige waarde (essentieel onderdeel van een in cultuurhistorisch opzicht belangrijk stedenbouwkundig of landschappelijk concept; bijzondere betekenis voor het aanzien van een streek, stad, dorp of wijk (oriëntatiepunt)).

De stedenbouwkundige wordingsgeschiedenis van de P.I. Over-Amstel is op dit moment niet nader onderzocht. Duidelijk is dat de structuur van het afgesloten eiland omgeven door een gracht, geheel autonoom over de onderliggende polderstructuur is geschoven.

Essentieel in de ordening van het complex is de sequentie van voorplein, hoofdgebouw en cellentorens die van laag naar hoog oploopt. Binnen deze structuur zijn de zes torens in het stedelijk landschap een herkenbaar element of oriëntatiepunt voor wie Amsterdam met de trein of metro vanuit zuidelijke richting binnenkomt.

Het eiland met de 'slotgracht' is een essentieel en herkenbaar element in de structuur van het gebied. Dit 'afgesloten karakter' kan gezien worden als een kernwaarde die aan de plek een bijzondere identiteit verleent. Aanvullende ontsluitingen kunnen worden toegevoegd, terwijl het eilandkarakter in stand blijft. De karakteristieke sequentie van voorplein, hoofdgebouw en cellentorens kan een bron van inspiratie zijn voor een nieuwe stedenbouwkundige aanleg.

3 Cultuurhistorische waarde (bijzondere uitdrukking van een culturele, sociaal-economische, technische of geestelijke ontwikkeling; herinnering aan bijzondere gebeurtenissen, bewoners etc.).

Het complex is van belang als meest ver doorgevoerde exponent van veranderde wetgeving en veranderde denkbeelden over het huisvesten van gedetineerden in naoorlogs Nederland. In die zin vormt de inrichting een vrijwel onmisbare schakel in de reeks van gevangenissen die de rijksoverheid vanaf 1845 tot stand bracht. Een bijkomende cultuurhistorische waarde is de bajes als 'plek van herinnering' voor de vele bewoners, bezoekers en werknemers die hier sinds de opening in 1979 een deel van hun leven hebben doorgebracht.

4 Gaafheid/herkenbaarheid (gaafheid van het exterieur en/of interieur; onderdeel van een complex, waarvan de samenstellende delen (hoofd- en bijgebouwen, hekwerken, tuinaanleg enz.) een gaaf en herkenbaar visueel karakter hebben).

Het complex is voor zover bekend in grote lijnen gaaf bewaard gebleven. Grote wijzigingen aan de hoofdstructuur, de samenstellende delen, of de architectuur hebben nooit plaatsgehad. Een van de weinige ingrepen in de compositie van het totaal is het toevoegen van parkeerdekken op het voorterrein. Een toevoeging van kort na de bouw zijn de tralies voor de ramen en de toevoeging van een extra hek tussen de binnenplaatsen en de muur. Dat heeft aan het oorspronkelijke conceptuele uitgangspunt van een 'open' gevangenis met weinig hekken en met een tuinaanleg bij de luchtplaatsen afbreuk gedaan. Ook de oorspronkelijke kleurstelling van de gebouwen is gewijzigd.

5 Zeldzaamheid (in architectuurhistorisch, bouwtechnisch, typologisch of functioneel opzicht).

De grote, in 1964 ingeplande bouwcampagne om alle cellulaire gevangenissen te vervangen door nieuwe, meer humane gestichten, is nooit van de grond gekomen. De huizen van bewaring in Maastricht en Over-Amstel zijn daardoor zeldzame getuigenissen van een veel grotere ambitie en hebben een landelijke betekenis. Herontwikkeling van beide complexen zou idealiter in samenhang moeten worden bekeken. Typologisch is de ordening van hoogbouwtorens volgens het 'telephone pole' model voor zover bekend zeldzaam of mogelijk zelfs uniek.

Monumenten en Archeologie Amsterdam (6 november 2015)

Cultuurhistorische waardering ten behoeve van de Integrale commissie van Welstand en Monumenten.

Literatuurlijst

- Adang, Mark, 'Gevangenisbouw in Nederland. De zin van de straf en de hoogte van de kosten', Wonen TA/BK (1981) nr. 15, p. 6.
- Bejaardenhuis West-Amsterdam, Bouwkundig weekblad 13 oktober 1961, p. 425.
- Biografie op de website van het NAI, 'Pot-Keegstra, Jacoba Froukje', < <http://zoeken.nai.nl/CIS/persoon/2522> >.
- Dave Wendt et al., Academie van de Bouwkunst Amsterdam 1908-2008, Rotterdam 2008.
- Guido Steenmeijer, Gevangen in Humaniteit. De penitentiare inrichting Over-Amster (Bijlmerbajes) als exponent van de eerste naoorlogse penitentiare bouwcampagne, Utrecht 1998.
- Ids Haagsma, Amsterdamse gebouwen, 1889-1980, Utrecht/Antwerpen 1981.
- J. Roos, 'Praten met Koos Pot-Keegstra', Het Parool 9 maart 1978.
- Openbare kleuterschool Wassenaar, Bouwkundig weekblad 13 oktober 1961, p. 429.
- Studentenhuisvesting Eindhoven, Bouwkundig weekblad 8 oktober 1965, p. 368.
- Website o2oapps, 'Amsterdam 1850-1940' [Oranjarahof], < <http://o2oapps.nl/1850-1940/> >.
- Zwinkels, Cees, 'Gevangenisarchitectuur. De spanning tussen beveiliging en leefbaarheid', De Architect (1979) nr. 5, p. 91.